

կանաբար: Այս գլխակարգութիւնը կը բաժնուի իրապէս քսանութեան գլուխներու, որոնց տասը «ի ծնէ կաղէն սկսեալ» կը բովանդակէ միւս առաքեալներու գործերն ու հրաշքները, մինչդեռ տասնութեան յաջորդ գլուխները «ի կոչմանէն Պաւղոսի մինչեւ յաւարտ գրոց» կը պարունակեն միայն Պաւղոսի գործերն ու հրաշքները (անդ էջ 423 — 425): Այս հատուածին հայերէնը պահուած է անեղծ եւ անպակաս վննետ., թ. 7 Ձեռագրին մէջ (թղ. 501բ), ինչպէս կը տեղեկացնէ Սարգիսեան. «միայն թէ հոս ԻԲ հրաշքները, զորս գործեցին սարկաւազներն ու առաքեալները՝ անունով, տեղւով եւ պարագաներով ալ մէջ կը բերուին» (Մայր ցուցակ, Ա, էջ 82), մինչդեռ նոյն Մատենադարանի թ. 6 եւ մեր թ. 71 Ձեռագիրներուն մէջ՝ կրկնութենէ խորշելու համար յայտնապէս կը ծառայուի ենթարկուած է նախագրութեանս այս մասը, եւ համառօտողին կողմանէ է որ տրուած է «Եղբայր, այս յետէն ցանկանալ» եւ այլն ծանթագրութիւնը, որ հետեւաբար չի կրնար մաս կազմել նախագրութեանս: Ըսի կրկնութենէ խորշելու համար. այո՛, որովհետեւ նախագրութենէս առաջ ձեռագիրներուն մէջ կան արդէն գրուած եւ թաղի անունով ծանօթ դասական «Գլուխք գործոց առաքելոց» Գլխք Խ = ԳԼՈՒԽՔ (տես Զօհրապեան, Աստուածաշունչ մատեն, էջ 724—725 եւ Բագրատունի, Գիրք աստուածաշունչք, էջ 1048—1049) ուր արդէն մանրամասնօրէն յառաջ բերուած են առաքեալներու գործերն ու հրաշքները. համառօտողն հետեւաբար չ'ուզելով գրել «կրկին, շէ յե-Նաղէայ Խ (= ԳԼՈՒԽՔ) Գլխքն ինքն գրեց» կամ «Լեւ ինքն ինքն է-այսինքն»:

Չարմանալի է թէ ինչպէս Սարգիսեան, որ մասնաւորապէս ուսումնասիրած է եւթադեան խնդիրը (տես Եւագրի Պոնտացւոյ վարք եւ Մատենագրութիւնք, Վննետ. 1907, էջ ՂԳ—ՃԼԸ) եւ իր Ցուցակին մէջ ստէպ յիշատակած «քառասուն գլուխք»ը (տես էջ 13, 36, 56, 82, 122, 799, 816 եւ 831) չէ կրցած անդրադառնալ շատ պարզ իրողութեան մը եւ անձոր ստիպուած է հարցնել՝ «ինչ էին այդ քառասուն գլուխքն Եւթադի, մեզ անյայտ է»: Փոքրիկ անդրադարձում մը «յոյժ հետաքրքրական եւ հետազօտելի» կարծել պիտի չտար անտարակոյս Սարգիսեանի՝ «Խ գլուխք»ը:

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԵԳՐՍԿՈՊՈՍԷ ԱՐՁԱՐՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ՏԵՆ ԿԱՄԱՐԱԿԱՆԱՅՆ

Արշարունեաց թեմը ամենահին թեմերէն է: Ագաթանգեղոս զայն չի յիշատակել, վասն զի նա եպիսկոպոսներու անուններով կը շատանայ այն տեղ ուր կը խօսի Գրիգորի ձեռնադրութիւններուն եւ թեմական կարգադրութիւններուն վրայ (845). իսկ թեմին անունները կամ ի սպառ կը լռէ եւ կամ «կողմանց Եփրատական գետոյն», «ի կողմանս վայրացն Բասենոյ» անորոշ բացատրութիւնները կը կիրարկէ: Արշարունեաց թեմին Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակէն ստեղծուած ըլլալուն նպաստաւոր է սա պարագան, որ սոյն թեմին իրաւունքն էր՝ Ներսէս Պարթեւի օրով՝ կաթողիկոսական տեղապահութիւնը: Դժուար է ենթադրել որ Ներսէս իւրովի նոր թեմ մը կազմած եւ զայն տեղապահ իտիղոսով օժտած ըլլայ՝ վերաւորելով երրորդի մը — որ անպատճառ կ'ենթադրուի — ժամանակով ու գործադրութեամբ ամրապնդուած իրաւունքն ու արտօնութիւնը: Արշարունեաց թեմի հնութեան կը վկայէ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու իբր 713ին գրուած ցանկը որուն պատմական համառօտ յառաջաբանին համեմատ թեմիս եպիսկոպոսները «ի սրբոյն Գրիգորէ... կարգեալ էին» (Ալեշան, Այր. 57. մեր Մատենադարանի ձեռ. թ. 256, թուղթ 193ա. Տաշեան, Ցուցակ, 656): Ասոր կը համաձայնի նաեւ Ուխտանէս (էջ 100), ցորչափ որ կը հաւատէ թէ թեմս Գրիգորէ կարգուած է: Իր տեղեկութեան միւս մասը կը տեսնենք իսկոյն:

Արշարունեաց եպիսկոպոսներն էին նաեւ «Արշարունեաց եւ Կամսարականաց» կը հաղորդէ վերոյիշեալ ցանկին յառաջաբանը: Այս պարագան կռուան մըն է որոշելու թեմիս իրաւասութեան տարածութիւնը: Ընդարձակ հողերով նախարարութիւններ կրնային սեպհական եպիսկոպոս մը ունենալ, անկախ իրենց այս կամ այն գաւառին եպիսկոպոսէն, ինչպէս Ե.—Զ. դարուն Մամիկոնեանները (համա. Գիրք թղթոց, 41, 53 եւն). բայց Կամսարականներու հողերն ընդարձակածաւալ չէին, այնպէս որ Արշարունեաց եւ Տան Կամսարականացն եպիսկոպոսին նոյնութիւնը այս տեսակէտով արդէն շատ բնական կը թուի: Առ այս ապացոյց է նաեւ «Եպիսկոպոս

Արշարունեաց, տեւական յորջորջանքը հանդէպ «Տեարք Արշարունեաց, յորջորջանքին որ կամ սարականաց կը պատկանի: Միեւնոյն սկզբունքով հարկ է հաւանել, որ Արշարունեաց եպիսկոպոսին իրաւասութեան ենթակայ էր նաեւ Շիրակ, որովհետեւ սա եւս կամսարական ստացուածք էր: Եպիսկոպոս Արշարունեաց եւ Շիրակայ բանաձեւ մը իբր նմանօրինակ Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց անձանթ է ինձ Գ.—Ը. դարերէն, սակայն այդ պակասի փոխարէն ունինք ուրիշ փաստ մը, որով կը ստուգուի Շիրակայ եւ Արշարունեաց թեմական աղերսը: Ե. դարու վերջը Սահակ կամսարական կը կառուցանէ Ս. Սարգսի վկայարանը Շիրակայ մէջ «ի ձեռն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Յովհաննու Արշարունեաց», (արձ. Տեկորի, Գար. Յովսէփեան, Հողակաթ, Վաղարշապատ 1913, էջ 171): Աւելորդ է մտադիր ընել, որ Արշարունեաց եպիսկոպոս մը սա պայմանով կրնար միջամտիլ եկեղեցւոյ մը շինութեան Շիրակայ մէջ եւ մուտ գտնել շինութեան արձանագրութեան մէջ, որ Շիրակ իր թեմին մաս կազմէր:

Արշարունեաց թեմին կը վերաբերէր ի վերջոյ նաեւ Բագրեւանդ մինչեւ Ե. դարու կէսը: Մատենագրութեան ընձեռած ապացոյցները գոհացուցիչ են: Հեղինակը 713 ի գաւազանագրքին կը գրէ. «Եպիսկոպոսը կամսարական տանն ի Սրբոյն Գրիգորէ՝ Բագրեւանդ եւ Արշարունիք միոյ եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին, մինչեւ ցվախման քերթողահօրն երանելոյն Մովսէսի: Ապա զատուցեալ Արշարունեաց եւ Տան կամսարականացն...» (Ալիշան, անդ. Տաշեան, անդ.): Պատմական այս տեղեկութեան մէկ մասին, որով կը հաստատուի երկու վիճակներուն միութիւնը, կը ձայնակցի Բուզանդ, Գ. Ժբ. «Ապա եպիսկոպոսապետն Ներսէս, յորժամ երթայր յուղեգնացութիւնն յերկիրն Յունաց, ձեռնադրեաց զայս խաղ յեպիսկոպոսութիւնն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց»: Ասոր համեմատ նաեւ Խոր., Գ. Լա, կը գրէ. «Բայց ի գնալն Մեծին Ներսիսի ի Յոյն» էր ձեռնադրեալ զսարկաւազն խաղ յեպիսկոպոսութեան Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց»: Թեմական այս միութիւնը տեւած է մինչեւ Ե. դարու կէսը, երբ Բագրեւանդ իր առանձին եպիսկոպոսը կը ստանայ: Առ նուազն 450 ին այդ բաժանումը արդէն տեղի ունեցած էր: Թաղկերտի տրուած պատասխանին կը ստորագրէ, ի մէջ այլոց, Տէր Եղիկ պարզապէս «Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, յորջորջանքով

(Փարպ. Բ. իգ. Եղիշէ Բ., 22): Իսկ Ներսէս Բ. Աշատարակեցւոյ թուղթին մէջ (Գիրք թղթոց 73) յատկապէս յիշատակուած են «Տիրակ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, եւ «Հաւուկ Արշարունեաց եպիսկոպոս»:

Սակայն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց յետնագոյն անկախութիւնն արդէն ամէն տարակոյսէ վեր է, ինչ որ կարելի չէ առանց այլեւայլի հաստատել անոնց նաեւ սկզբնական միութեան մասին: Ուստանէս կը մերժէ այդպիսի միութիւն մը: Իր Հայոց Պատմութեան Հ. գլուխը կը պատմէ թէ «որպէս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ եւ եղեալ զսեփհական աթոռնկալ Եպիսկոպոսացն զկարգս... Երեքտասաներորդն՝ Բագրեւանդայ... Եւ թնետասաներորդն՝ Արշարունեաց»: Խնդրոյ մէջ սակայն Ուստանէսի արժէքը ծանրակշիռ չէ: Նա հաւանօրէն իր ժամանակի կարգն ու ցանկը փոխադրած է Լուսաւորչի ժամանակ: Նա կը հակառակի Գ. դարու պատմութեան, երբ, Բուզանդի համեմատ, մի էր եպիսկոպոսը Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց եւ, իբր տեղապահ կաթողիկոսի, երկրորդ տեղը պէտք է որ գրաւէր: Արշարունեաց եպիսկոպոսը այս բարձր դիրքը կը պարտէր Բագրեւանդայ, որ արքունական հող էր եւ հաւանօրէն կամսարականներու արշակունեան ազգակցութեան շնորհիւ տրուած էր կամսարական Տան եպիսկոպոսին: Արշակունեան գահուն անկումով այդ հիմը կը խախտի, եւ երբ Բագրեւանդ Մամիկոնեան տոհմին սեպհականութիւն կը դառնայ, կը ստանայ իր անկախ եպիսկոպոսական աթոռը, որովհետեւ անկարելի էր, որ երկու տարբեր տոհմերու պատկանող գաւառներ միեւնոյն եպիսկոպոսին իրաւասութեան ենթարկուէին: Այս բաժանումով Արշարունեաց եպիսկոպոսը ի հարկէ կը տուժէր իր դիրքն ու նշանակութիւնը, զոր մեծ մասով կը պարտէր Բագրեւանդայ: Բայց վերջինս ալ չէր կրնար պահել իր նախկին աւագութիւնը, քանի որ, իբր Մամիկոնեան հողի եպիսկոպոս, առաջնութիւնը ստիպուած էր թողուլ Մամիկոնեան Տան եւ Տարօնոյ եպիսկոպոսին: Վերջին կէտս բացարձակապէս ստոյգ է: Մեզի հասած բոլոր ցանկերուն մէջ Ե. դարէն մինչեւ Ը. դար, Տարօնոյ եպիսկոպոսը յառաջ է թէ Բագրեւանդէ եւ թէ Արշարունիքէ: Զ.—Է. դարուն անոր վերապահուած է երկրորդ տեղը (Գիրք թղթոց, էջ 40, 70, 73, 78, 81. Հմմտ. նաեւ Եղիշէ, Բ., 22. մինչ փարպ. Բ. իգ. չորրորդ տեղը կը նշանակէ):

Իսկ Ուխտանէսի մօտ Երկոտասաներորդն է Մամիկոնէից եպիսկոպոսը: Կարելի է չմտածել, որ Ուխտանէսի ցանկը արդիւնք ըլլայ Թ. դարու քաղաքական եւ եկեղեցական յարաբերութիւններու, երբ Մամիկոնեանց եւ անոնց Տան եպիսկոպոսին փոխարէն ուրիշ տոհմեր եւ անոնց տներու եպիսկոպոսները կը սկսէին փայլիլ: Այս ըսուածը էապէս կ'արժէ նաեւ Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց համար, որոնց տեղը սակայն վերջնականօրէն ճշդել անհնար է: Յազկերտի գրուած նամակին մէջ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը եւթներորդն է ըստ Փարպեցոյ (Բ. Իգ), չորրորդը՝ ըստ Եղեշէի (Բ. 22), իսկ Արշարունիք չեն յիշուիր: Բարգէնի թղթին մէջ (507—508. Գիրք թղթոց, 40) եւթներորդ տեղն ունի Արշարունեաց եպիսկոպոսը, մինչ Բագրեւանդ ըսուած է: Ներսէս Բ. ի առ եպիսկոպոսունս գրած թուղթին կը մասնակցի եպիսկոպոսն Բագրեւանդայ՝ հինգերորդ տեղ (Գ. Թ. էջ 70), իսկ Արշարունեաց եպիսկոպոսը կը պակսի: Նոյն կաթողիկոսին «Ուխտ Միարանու թեան» գրուածքին մէջ (Գ. Թ. էջ 73)՝ հինգերորդ տեղը կը թռնէ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը, տասնուվեցերորդը՝ Արշարունեաց եպիսկոպոսը: Ասոր հակառակ Գունոյ 645ի Ժողովին մէջ երկրորդն է Արշարունեաց եպիսկոպոսը (տ. քիչ մը վարը): Է. դարն ամբողջապէս Ներսէսներու ամենափայլուն շրջանն է, Բնական է որ այդ նպաստած ըլլայ նաեւ կամարականաց տան դիրքին վրայ, որ ապա Ը. դարէ ետք կը մղուէր անշուշտ վերստին տասնուվեցերորդ կամ տասնուեւթներորդ կարգը, ինչպէս ունի Ուխտանէս:

Այս հարցերէն ետք, որոնք ընդհանուր բնոյթ ունին եւ եպիսկոպոսական անթոռին կը հային, պէտք է մերձենանք Արշարունեաց եպիսկոպոսներուն:

Սկզբնական շրջանէն միայն յՍաղ ծանօթ է (Բուզ. Գ. Ժբ. Ե. Իբ), եւ իբրեւ վերջին եպիսկոպոս միացեալ աթոռներուն՝ Միւսիս մը, որուն անձը սակայն առ այժմ խորհրդաւոր մշուշով պաշարուած կը մնայ: Ասոր հակառակ գոհացուցիչ ցանկ մըն է զոր կը ներկայացնէ վերոյիշեալ պատմական պատուիկը Ե.—Ը. դարու Արշարունեաց եպիսկոպոսներու մասին: Գաւազնագիրքս կը ճանչնայ նաեւ Չամչեան Բ. 562—564: Վերը առաջ բերուած պատմական յառաջաբանէն վերջ այսպէս կը շարունակէ անանուն գրիչը, Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց աթոռներու բաժանումէն ետք. «Նախ եկաց ե-

պիսկոպոս Կնդակ ամս ԽԶ. Բ. Յովհան ամս ԺԱ. Ժ. Թաթուլ ամս Թ. Դ. Թովմաս ամս Խ Է. Հաւուկն ամս ԺԱ. Զ. Թովմաս ամս Ժ. Է. Մովսէս ամս Ժ. Ը. Եղս ամս Գ. Բ. Թէոփփիլոս ամս ԼԶ. Ժ. Մովսէս ամս ԺԲ. Ժ. Ղազար ամս ԼԷ. ԺԲ. Գրիգորիս ամս ԻԳ. Մինչեւ ցՆԱՐիւր եւ Ծ եւ Ե (= 706) թուականն, որոյ [Ալիշան կը կարգայ՝ թուական նորոյ] տուամարիս լինի այս, յորում արար զնաւակատիս եկեղեցւոյն Վարդանակերտի՝ Գագիկ կամարական, եւ եհաս լուր աւետեաց, թէ Շուշան կամարական դուստր Վահանայ պատրկի զնոստովանաւ լանուն ժառանգեաց վասն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի խառն Միջագետաց: ԺԺ. Գրիգորիս Նոյն եւս այլ ամս Է. Տաշեան կ'աւելցնէ. «Ըստ այսմ ցանկիս հեղինակը 713ին կ'ըսէ գրած ըլլալ զայս» (Տաշեան, անդ):

Ըստ երեւութիւն շատ դժւարին է սոյն եպիսկոպոսներուն ժամանակագրական տեղը որոշել դէպի ետ մեկնակէտ ընտրելով 706 կամ 713 թուականը: Սակայն Արշարունեաց ինչ ինչ եպիսկոպոսներու մասին մեր այլուստ քաղած ծանօթութիւնները կասկած կը ջարթուցանեն ցանկիս առ նուազն ամբողջութեան վրայ: Ուստի փորձենք հոս յիշուած եպիսկոպոսներու մերձաւոր ժամանակը ուրիշ աղբիւրներով ճշգրտել:

Առաջին եպիսկոպոսը Կնդակ (Ինճիճեան ունի ինդա տարբերակը, Ինճ. Ստ. Է. Է. 389—390) հակառակ իր բազմամեայ եպիսկոպոսութեան հետք չէ թողուցած Ե. դարու երկրորդ կէսի պատմագիրներուն քով: Տարակոյս չկայ որ նա ժամանակակից էր հայ-պարսկական մեծ կռիւներուն: Փարպեցւոյ կամ Եղեշէի մէջ մուտ գտնելու միակ առիթն էր Յազկերտի ուղղուած նամակը, ուր սակայն կը պակսի անյայտ պատճառով: Եթէ 713էն հաննք Կնդակի յաջորդներուն տարիները, Կնդակի կը մնան 461—507: Բայց այս թուականն իրականութեան չի կրնար համապատասխանել, որովհետեւ, ինչպէս իսկոյն պիտի տեսնենք, Ե. դարու վերջ, ամէնէն ուշ 494/495 է ետք արտաքին աղբիւրներ կը յիշատակեն Կնդակի յաջորդները Արշարունեաց աթոռին վրայ, այնպէս որ Կնդակի եպիսկոպոսութիւնը 490/495 է վեր չի կրնար ձգուիլ, եւ ըստ այսմ նաեւ եպիսկոպոսութեան սկզբնաւորութիւնը 461էն տեղափոխելու է 444/448:

Արշարունի եպիսկոպոսի մը առաջին եւ ամենահին յիշատակութեան կը հանդիպինք Տեկորի արձանագրութեան մէջ (Ալիշան, Շիրակ, 132, Մեսրոպ Վրդ., Էջմիածին 102, Կոստա-

նեանց, Վիմ. Տար. 1. Գար. Յովսէփեան, Շո-
ղակաթ, էջ 171—172. տխտ. Բ, պտկ. 2):
Ասոր համեմատ «հիմնարկեցաւ տեղիս ի ձեռն
Յովհանու Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Յով-
հանու Արշարունեաց... Սահակ կամսարական
շինեաց», Արձանագրութիւնս անթուական ու-
թերի ըլլալով թեր ու դէմ վարկածներու
ծնունդ տուած է: Քար գայթակղութեան են մաս-
նաւորապէս «Մանան հաղարապետ»ը եւ Յով-
հան Հայոց կաթողիկոսը: Սակայն երկու Յովհան-
ները եւ Սահակ կամսարական մեզի ապահով
ուղղեցոյց են: Արշարունեաց եպիսկոպոսներու
մէջ մէկ Յովհան կը յիշուի՝ իբր յաջորդ կնդակի
ամս ժա: Հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած
միակ Սահակ կամսարականը — Պրոկոպիոսի
Սահակը չի հայիր խնդրոյս — զինակից էր Վա-
հանի (Փարպ. Գ. զ. եւ յաճախ) եւ գործակից
Բաբգենի թղթին իբր 507 ին (Գ. թղթոց, 42):
Զ.—Ը. դարու Յովհաննէս անուն Հայոց կաթո-
ղիկոսներէն (Յով. Գաբեղենից 557—574,
Յ. Բագրեւանդացի 591/92—610/611, Յ.
Իմաստասէր Օճնեցի 718—729) ոչ մին իրեն
ժամանակակից ունի Յովհան Արշարունի եպիս-
կոպոս մը կամ Սահակ կամսարական մը: Ասոր
հակառակ Ե. դարու վերջ մեր առջեւ կ'ըլլէ Յ.
Մանգակունցոյ պատկառելի դէմքը՝ 480—501:
Միւս կողմանէ Ս. Սարգսի տաճարը 486է յետոյ
միայն կրնայ կառուցուած ըլլալ, բայց ոչ Ե. դարէ
ետք (Ստրէլգովսկի, Հայկ. ճարտ. Ա, էջ 39):
Ուստի անյաջող է Յուսիկ եպիսկոպոսի կողմանէ
ձեռնարկուած փորձը՝ Յովհան Հայոց կաթո-
ղիկոսին մէջ Բագրեւանդացին տեսնելու եւ
Ե. դարու յուշակերտը Ե. դար փոխադրելու
(ԱՐՐ. 1902, 879—880. ու պատասխանը՝
կարապետ Վրդ. անդ, 1903, 140—142):
Յովհան Արշարունեաց եպիսկոպոսութեան ժա-
մանակն այսու արձանագրական հիմ մը կը ստա-
նայ: Անոր տասնութէկ տարիները զետեղուելու
են Ե. դարու իննսնական թուականներուն: Յա-
մենայն դէպս Բաբգենի թղթին ժամանակ նա
այլեւս աթոռի վրայ չէր, որովհետեւ երեւան
կ'ըլլէ արգէն իր յաջորդը՝ Թաթուլ: Հոս ար-
գէն ստիպուած ենք ուղղել մեր ցանկին ժամա-
նակագրութիւնը, որուն համեմատ Յովհաննու
կիշնան 507—518 տարիները, ինչ որ սակայն
կը հակառակի թէ արձանագրութեան եւ թէ
Գիւրջ թղթոցի: Այս առաջին մատնցոյցն է ցան-
կին անկատարութեան: Այդ տարիները մեր-
ձաւորապէս կը պատշաճին Յովհաննու յաջորդին՝
Թաթուլի՝ ամս Թ, յիշատակուած Բաբգենի Ա.

թղթին մէջ (Գ. Թ. էջ 41) եւ թնեւորդ տեղը
սա ձեւով. «Ի Թաթուլոյ Արշարունեաց եպիսկո-
պոսէ», Թուղթս գրուած է հաւանօրէն 507/8 ին,
որովհետեւ խօսք կ'ըլլայ 506 ին գումարուած
Դունոյ ժողովին՝ իբր նորագէպ իրողութեան
մասին (տես Ե. Տէր-Մինասեան, Բաբգէն կա-
թողիկոսի ժողովի թուականը եւ տեղը ԱՐՐ.
1908, էջ 691—707): Քանի որ Բաբգէն եւ
Թաթուլ ժամանակակից են, անկասկած է որ
մեր ցանկին 518—527 թուականը շատ ուշ է:
Դէպի ետ մղուելու են նաեւ Թաթուլ յա-
ջորդին Թովմասի Խ տարիները՝ 527—567 ըստ
ցանկին: Վասն զի Ներսէս Բ. Աշտարակեցոյ
թղթոյն կը ստորագրէ իբր 554/55 ին՝ «Հա-
ւուկ Արշարունեաց եպիսկոպոս», որ յաջորդն է
Թովմասի՝ ամս ժա (567—578 ըստ ցանկին):
Ուրեմն Հաւուկ եպիսկոպոսական աթոռ կը բար-
ձրանայ 554է յառաջ, նաեւ Թովմաս իր Խ.
տարիներով կը տեղաւորուի անբռնաղբօս 554է
յառաջ:

Հաւուկի յաջորդները՝ Թովմաս՝ (ամս Ժ՝
577—587) եւ Մովսէս՝ ամս Ժ. (587—597)
այլուստ անծանօթ են, բայց հիմնուելով
նախընթաց ճշտումներուն վրայ եւ ենթադրե-
լով անոնց անմիջական յաջորդութիւնը, պէտք
է անոնց տարիներն ալ դէպի ետ շարժել:

Մովսէսի կը յաջորդէ Յոյս՝ ամս մի
(597—598 ըստ ցանկին, ըստ մեզ աւելի
յառաջ): Ասոր յիշատակութիւնը Բագարանի
արձանագրութեան մէջ (624—631) կը մա-
կարերէ Ստրէլգովսկի: Սոյն արձանագրութեան
մէջ եպիսկոպոսի անունը կը պակսի, եւ ընդ-
հանրապէս շատ վնասուած եւ խառնակ արձա-
նագրութիւն մըն է (հրտ. Մառ, Имя Вытъ
եւն, ЗВО, հտր. Է, էջ 322): Ի մէջ այլոց կը
պարունակէ «յրկան» ընթերցուածը, որուն
առթիւ Ստրէլգովսկի (Հայկ. ճարտ. Ա. 35)
հարցական նշանով մը Յուսիկ մատնանիշ կ'ընէ,
հասկնալով Արշարունեաց Յոյս եպիսկոպոսը:
Այս մակարերութեան կը հակառակի նախ սա,
որ Արշարունեաց մեզի ծանօթ եպիսկոպոսը կը
կոչուի Յոյս, որ Յուսիկի արմատն ըլլալով հան-
դերձ իր սեռականը այլազգ կը կազմէ: Բաց աստի
Յուսիկ ըստ օրինի պիտի հղովուի Յուսկան,
մինչ արձանագրութիւնը կը ներկայացնէ Յրկան
ձեւը: Հաւանօրէն վերջաւորութիւնն է ածա-
կանի մը կամ անուան մը, որուն սկզբնաւորու-
թիւնը եղծուած է:

Թէոփիլոս, որ Յոյսի յաջորդն է, ամս ԼԶ
(598—634 ըստ ցանկին), երկու անգամ կը
digitised by

պատահի արձանագրութեանց մէջ: Առաջինն է Ալամանի արձանագրութիւնը. «Քսան եւ եւթնեմոյ Հերակղի բարեպաշտ թագաւորի, (= 638) Ներսեհի Շիրակա եւ Արշարունեաց տեառն եւ Թէոփիղոսի (Ա) շարունեաց եպիսկոպոս(ի), (Ալիշան, Շիրակ, 125. Կոստանեանց, Վիմ. Տար. էջ 1): Երկրորդն է Մրենի արձանագրութիւնը. «...Քսան եւ իններորդի Հերակղի բարեպաշտ թագաւորի (= 639—640) ... եւ յեպիսկոպոսութեանն սրբա [սիրի տեառն Թե] փիղոսի եւ ի տանուտերութեան Ներսե [հի Շիրա] կայ եւ Արշարունեաց տեառն...» (Ստր. անդ., 43): Թէոփիղոսի կենդանութիւնն ուրեմն մինչեւ 638—640 երաշխաւորուած է, մինչդեռ մեր ցանկը զայն մինչեւ 634 կը հասցնէ: Թէոփիղոսի մահը պատահած պիտի ըլլայ 640—643/4 եւ եթէ իր եպիսկոպոսութիւնը տեւած է իրապէս ամս 12, եպիսկոպոսական աթոռ բարձրացած պիտի ըլլայ 604—608ի միջոցին: Իր նախորդը մեր հաշուին համեմատ կը մեռնի 588ին կամ 598ին ըստ ցանկին, մինչեւ Թէոփիղոս կը մնայ 10—20 տարիներու բաց մը: Արգեօք չէ յիշուած Թէոփիղոսի անմիջական նախորդը: Անկարելի չէ, քանի որ Թէոփիղոսի յաջորդներուն մէջ ալ նման պակաս մը կը նշմարուի: Թէոփիղոսէ վերջ Արշարունեաց եպիսկոպոս կ'ըլլայ Մովսէս՝ ամս ԺԲ (634—646 ըստ ցանկին): Սակայն Թէոփիղոսի կենդանութիւնը առ նուազն մինչեւ 640 արձանագրօրէն ապահովուած է, միւս կողմանէ Դուռնոյ 645ի ժողովին մէջ երկրորդն է «Տէր Գրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոս» (Տաշեան, անդ., էջ 654. Միւ. Վրդ. եւ Սիրական Տիգրանեան, Կանոնք Դուռնոյ Ս. Ժողովոյն, Վաղարշապատ, 1905, էջ 27): Ուր զետեղել Մովսէսի 12 տարիները: Երեք հնարաւորութիւն կայ մեր անանուն հեղինակին գործած սխալը մեկնելու: Կամ անուանց չփոխութիւն ու նոյնութիւն գոյութիւն ունի, կամ Մովսէսի տարիները տեղաւորելու ենք Դուռնոյ Գրիգորէն ետք ի փնա Ղազարի 37 տարիներուն (646—683), եւ կամ թերեւս այս Մովսէսը փոխադրուելու է ընդ մէջ Թէոփիղոսի եւ Յոյսի: Առ այժմ անլուծելի առեղծուածի մը առջեւ կը գտնուինք:

Այս նկատողութիւններու վրայ յեցած կրնանք հետեւեալ ժամանակագրական ցանկը յօրինել: Թանձրագիր թուականները արտաքին աղբիւրներէ երաշխաւորուած եւ մեզի կուռն ծառայող տարեթիւեր են.

1. Կնդակ 444/8—490/4
2. Յովհան 490/4—501/5
3. Թաթուլ 501/5—**507/8**—510/4
4. Թովմաս Ա. 510/4—550/4.
5. Հաւուկ 550/4—**554/5**—561/5
6. Թովմաս Բ. 561/5—571/5
7. Մովսէս Ա. 571/5—581/5
8. Յոյս 581/5—582/6
? 582/6—604/8?
9. Թէոփիղոս 604/8—**638/40**—640/4
10. Գրիգոր 640/4—**645**—?
11. Մովսէս Բ. ամս ԺԲ?—?
12. Ղազար ?—683
13. Գրիգորիս 683/4—713.

Այս եպիսկոպոսներէն միայն Գրիգորիսի մասին քանի մը մանրամասնութիւններ ծանօթ են (տ. Չամչ. Բ. 373—375, 562—564. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատայ Եկեղ. Պտմ. Վաղարշապատ, 1897, էջ 22—23): Գրած է Մեկնութիւն ընթերցուածոց (հրտ. Պատկեր 1890/91, էջ 143) յանձնարարութեամբ Վահանայ Կամսարական Պատրիկի, ինչպէս կը ծանուցանէ յառաջաբանը. «Չհարկ բանիս որ պահանջներ յինէն փութապէս՝ յաղագս աստուածային ընթերցուածոցն ո՛վ Կամսարականդ Վահան Պատրիկ, հատուցի քեզ յամբագոյն...»: Մինչ Չամչեան, Բ. 373 նախապատուութիւն կու տայ այս տեղեքին, հակառակ Ասողկի, Բ. Բ, որուն համեմատ Ներսէի Կամսարականի հրամանաւ կը գրէ Գրիգորիս Մեկնութիւնը, Տէր-Մովսէսեան կը կարծէ, որ «Ասողկը ունեցել է հաստատ աղբիւր: Հեղինակի վկայութենէն աւելի հաստատ աղբիւր գրական գործի մը մեկեւասի անուան՝ անհնար է ըստ իս մտածել: Վահանի մը գոյութեան 706ին վկայ է նաեւ Արշարունեաց գաւազանագիրքը: Բոլորովին տարբեր եւ վիճելի հարց է Վահանի եւ Ներսեհի աղբիւրը, որուն պիտի անդրադառնամ մասնաւոր ուսումնասիրութեան մը մէջ: Տէր-Մովսէսեան կը նշոյնացնէ Գր. Արշարունեաց եւ Աբաս Գրիգոր Չորրորդեցին, եւ հետեւաբար միեւնոյն անձի աշխատութիւն կը համարի թէ ընթերցուածոց Մեկնութիւնը եւ թէ Սեղբեստրոսի վարուց 678ի թարգմանութիւնը, գործ մը զոր Գրիգորիս կատարած կ'ըլլայ իբր սոսկ վարդապետ: Առ այս միակ ապացոյցն է մեկեւասներու նոյնութիւնը: Ներսեհի մը հրամանաւ ի գլուխ կ'ըլլեն թէ Վարքը եւ թէ Մեկնութիւնը: Բայց թէեւ Կամսարական Ներսեհի եւ

վահանի խնդիրն առ նուազն երկբայական է, եւ կարելի չէ արդէն այս պարագան իբր փաստ կիրարկել, սակայն ստոյգ է, որ Զորոփորեցւոյ յիշած Ներսէճը՝ կամսարական չէ, այլ իշխան վրաց եւ փեսայ կամսարականաց, որով կը խախտի Տէր-Մովսէսեանի վարկածը: Լեզուական եւ պատմական ուրիշ պատճառներ կը հակառակին Զորոփորեցւոյ եւ Գր. Արշարունւոյ նոյնացման (Հմմտ. Խալաթեան, Խորենացւոյ նորագոյն աղբիւրների մասին, էջ 4—9): Անստոյգ է Գրիգորիսի մահուան թուականը: Տէր-Մովսէսեան 713 կը նշանակէ, որ, եթէ Գաւաղագրքին վրայ հիմնուած է, սխալ է, քանի որ գաւաղանագրքին հեղինակը 713ին կ'աւարտէ իր գրութիւնը եւ զԳրիգորիս կ'ենթադրէ տակաւին եպիսկոպոսական աթոռին վրայ: Մանազկերտի ժողովին (726) կը մասնակցի Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս (Ակինեան, ՀԱ. 1905, 216, Գիրք թղթոց, 223) «Փիլիսոփոս» (Գ. Թ. 232): Արդեօք մեր Գրիգորին է: Դժուար է պնդել: Գրիգորիս՝ Արշարունեաց եւ կամսարական տան վերջին եպիսկոպոսը չէ, որովհետեւ կամսարական տունը կը շարունակէ իշխել մինչեւ Բ. դարու վերջը, բայց չեն հասած մեզի Գրիգորիսի յաջորդներուն անունները: Ժ. դարուն ծանօթ են Արշարունի երեք եպիսկոպոսներ (Ասող. Գ. Բ. Ալիշան, Ա. Ե. 56), բայց անոնք չեն եպիսկոպոս «Տան կամսարականացն»:

Հ. Ս. ԿՈՌԵԱՆ

ԹԻՐԱԿԻ ԶՐԱՆՑՔԸ*

ՀԵՏԵԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Գրեթէ մի տարի առաջ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը սկսեց մի այնպիսի հսկայական գործ, որի նմանը չի կատարուել Հայաստանի եւ ոչ մի անկիւնում 1030 թուից սկսեալ մինչեւ մեր օրերը: Ճշմարիտ է թիֆլիզ

* Հաճոյքով կը հրատարակենք մեր քաղաքական տակ գրող ԱՏՐՊԵՏԻ Նետելեալ Նկարագրութիւնը Երեւանի ջրանցքի մասին, որ մի եւ նոյն ժամանակ կը ներկայացնէ մեզի այս մեծ ոգեւորութիւնը, երկրի վերաշինութեան այն մեծ խանդավառութիւնը, որ կ'իշխէ ներկայիս խորհրդ. Հայաստանի մէջ: Դարեբու ընթացքին օտար տիրապետութեանց տակ աւելուած, կեղե-

— Զուլֆա երկաթուղին, որ շինուեց 1900—1905 թ., այս ջրանցքից անհամեմատ մեծ գործ է, բայց դա յատկապէս Ցարի կառավարութիւնը ռազմական, ոչ թէ հասարակական տեսակէտով կառուցել տուեց: Արդէն 111 տարին լրացաւ, որ Արեւելեան Շիրակը Գիւմրի աւանով զբոսնում էր Ռուսական պետութեան իշխանութեան, մի հզօր եւրոպական երկրագործական պետութեան տակ, որի միակ գործը պիտի լինէր այս գաւառի համար երկրի ոռոգումը, որպէս զի բարգաւաճման անհրաժեշտ ընթացք տրուէր. սակայն երբեք մտածող չեղաւ, երկրի վարիչները ոչ ոք չզիջաւ միջոցներ ձեռք առնելով կոլտուրան գաւառում զարգացնել, բարուքել երկրամշակի տնտեսական վիճակը: 1835 թուից մինչեւ 1915 թ., ութսուն տարի շարունակ Ցարի ինքնակալ եւ բացարձակ իշխանութիւնը տարեկան 1ից մինչեւ 15 միլիոն ռուբլի ոսկեգրամ է ծախսել Ալեքսանդրապոլի բերդի, մարտկոցների, զօրանոցների, մթերանոցների, ճանապարհների, հրետանիների եւ ուրիշ ռազմական սպառազնունքների համար, բայց երբեք չի զիջել միայն մի կամ առ առաւելն երկու միլիոն ռուբլի ծախսելու, որպէս զի բարւոքէ Շիրակի 190 գիւղ սակաւահող, աշխատաւորի վիճակը, որ դատապարտուած էր ծայր աստիճան չքաւորութեան ժանիքներում տանջուելու:

Շիրակի գիւղացին, 1886 թ. վիճակագրութեան համաձայն, ամէն մի անհատին մի քառորդ դեսիատին (2400 քառակուսի մետր) ցանքսի, արօտի եւ բնակարանի համար հող ունէր: Կարելի է մակարերել, թէ ինչ դժուար կացութեան մէջն էր գիւղացին, այսքան սակաւ հողով, այն էլ անջրդի եւ շատ տարի ենթարկուած չորութեան եւ ուրիշ պատահարների, եւ այս պատճառով աշխատող ոյժերի ստուար մասը պարտաւորուած էր ճանապարհների վրայ քար կոտորելով փող վաստակելու, որպէս զի իր ընտանիքի համար Ռուսաստանից բերած ալիւր գնէ եւ պետական հարկերը վճարէ:

Շիրակի ոռոգման եւ երկրի տնտեսական բարւոքման ծանր պարտականութիւնը յանձն առաւ Հ. Խ. կառավարութիւնը եւ նա ամէն խոչնդոտ արհամարհելով՝ գործը առաջ տա-

րուած, ամայացած մայր երկիրը, այն ինչ գտած ինքնավարութիւն, կը ձգտի ինքնօգնութեամբ վերաշինուիլ, ծաղկիլ եւ քաղաքացիական ոգով զինուիլ: Բարգաւաճութեան, զարգացման եւ վայելքի համար: Կուրախակցենք, կ'ողջունենք սիրով եւ ոյժ եւ յարատեւութիւն կը մտնենք մեր անխոնջ գործիչներուն:

Խմբագրութիւն «Հանդիս»: